

Izdanje

Načela priređivanja

Tekst Clarijeva pisma nadbiskupu Maffeiju donosim prema digitalnom faksimilu mikrofilma vatikanskog kodeksa Ott. lat. 707, ff. 234-239, dostupnom na internetu (zbirka DVL – DigiVatLib). Pismo je, po svemu sudeći, pisano Clarijevom rukom. Latinsku sam i grčku grafiju i interpunkciju standardizirao, kratice (kojih nema mnogo) razriješio.

Autorove ispravke i dopune te probleme, kojih također nema mnogo, navodim ovdje: *Epidauri duae Ptolemaeo*: u rukopisu je iza *duae* nejasni ispravak (kao da je započeto *Pto-* pa je prepravljeno u nešto drugo); *Peloponnesiaca, quae Isthmo: quae (quę)* je naknadno dodano iznad retka; *de Epidauru Peloponnesi uel illa: uel* je naknadno dodano iznad retka; *ultra uiginti milia passuum: passuum* je naknadno dodano iznad retka; *Frontinus: -nus* je naknadno dodano iznad retka; *moerent, et in eo se tamen moerore: in* je naknadno dodano iznad retka.

Kratice antičkih autora i djela u komentaru navodim prema standardnim rječnicima *Thesaurus linguae Latinae* (odnosno njegovu kazalu *Index librorum scriptorum inscriptionum ex quibus exempla afferuntur*)¹ i H. G. Liddell, R. Scott, *Greek-English Lexicon* (za grčke pisce).

¹ C. G. van Leijenhorst i D. Krömer, *Thesaurus linguae Latinae: Index librorum scriptorum inscriptionum ex quibus exempla afferuntur*, De Gruyter, Berlin, 1990. Internet, pristupljeno 10. veljače 2023.

Tekst

Reuerendissimo domino Iuliano metropolitae Rhacusino Daniel Clarius Parmensis salutem plurimam dicit post meritam commendationem

Litteras amplitudinis tuae pridie Kalendas Septembres laetus accepi quibus epistolae Rhacusini senatus istuc ad pontificem maximum tuamque amplitudinem directae, utpote orationis meae filo contextae,² laudabantur calculo Fulginatis Sigismundi,³ ab aure scribae maximi pontificis et oratoris consummati. His quoque litteris de Epidauri nostra, de serpente Aesculapii quid sentiam interrogabar quidue in ea monimenti ueteris appareret. Quibus quidem ordine respondebo; sed primum me uix dignum confiteor tanti testimonio uiri publice commendare. Cuius tamen autoritate et iudicio delinitus (nec enim mihi cornea fibra)⁴ hoc fruar praeconio, Demosthenis exemplo, nullam existimantis acroasin homini cariorem quam proprias laudes audire praedicari;⁵ et eam demum optimam laudem Hector Naeuianus ait a probato uiro procedere.⁶

Sunt in Peloponneso Epidauri duae Ptolemaeo; una in Laconico sinu sita Calauriam spectat insulam, fato Demosthenis claram, altera in Saronico uergens ad Megaras et Aeginam.⁷ Tertiam legimus Illyricam ultra Plinium et Hirtium Hieronymo Hilarionis Thabathensis boa dracone celebrem, et Lucanus »Illyris Ionias uergens Epidaurus in undas«.⁸ Epidamnus tamen, non Epidaurus quidam

² *orationis filo*: Cic. *de orat.* 3, 26 (103): qua re, ut ante dixi, primum silva rerum [ac sententiarum] comparanda est, qua de parte dixit Antonius; haec formanda filo ipso et genere orationis, inluminanda uerbis, varianda sententiis; Cic. *Lael.* 7, 25: aliud quoddam filum orationis tuae (= oratio uberior).

³ *laudabantur calculo*: Quint. *inst.* 12, 10, 25: (oratores) qui tenui uenula per calculos fluunt, Atticum saporem putent, ibi demum thymum redolere dicant?

⁴ *nec enim mihi cornea fibra*: Pers. 1, 47: neque enim mihi cornea fibra est.

⁵ *Demosthenis exemplo*: fortasse refertur ad Cic. *Tusc.* 5, 103: leuiculus sane noster Demosthenes, qui illo susurro delectari se dicebat aquam ferentis mulierculae, ut mos in Graecia est, insusurrantisque alteri: hic est ille Demosthenes; siue ad Plin. *epist.* 9, 23, 4: An si Demosthenes iure laetatus est, quod illum anus Attica ita noscitauit: οὗτος ἐστὶ Δημοσθένης, celebritate nominis mei gaudere non debeo? siue tamen ad Quint. *inst.* 11, 1: Ab aliis ergo laudemur; nam ipsos, ut Demosthenes ait, erubescere, etiam cum ab aliis laudabimur, decet. – Xen. *mem.* 2, 1, 31 τοῦ δὲ πάντων ἡδίστου ἀκούσματος, ἐπαίνου σεαυτῆς, ἀνῆχος εἶ; non ad Demosthenen, sed ad Herculeum et Virtutem refertur.

⁶ *Hector Naeuianus*: Cic. *fam.* 5, 12, 7; placet enim Hector ille mihi Naevianus, qui non tantum laudari se laetatur, sed addit etiam »a laudato viro.«

⁷ *auctore Ptolemaeo*: Ptol. *geog.* (ed. Nobbe) 3, 16 § 10, 12; *fato Demosthenis claram*: cf. Plu. *Dem.* 29.

⁸ *ultra Plinium*: Plin. *nat.* 37, 3, 22: a Narone amne C p. abest Epidaurum colonia. – *Hirtium*: Bell. *Alex.* 44: Hunc oppugnantem Epidaurum terra marique ubi nostrum erat praesidium aduentu suo discedere ab oppugnatione coegit praesidiumque nostrum recepit – *Hieronymo Hilarionis Thabathensis boa dracone celebrem*: Hier. *Hilar.* 39, Migne 23.

Prijevod

Veleštovanom gospodinu Juliju, dubrovačkom metropolitu, Danijel Klarije iz Parme šalje mnogo pozdrava uz dostojnu pohvalu.

Pismo Tvoje Veličajnosti veselo sam primio dan prije septembarskih kalenda; u njemu se, besjedom Sigismunda Fulginata, tajnika Svetog Oca i stručnjaka za govorništvo, hvale poslanice dubrovačkog Senata odavde upućene Svetom Ocu i Tvojim Veličajnosti, kako su satkane predivom moga govora. Također, u tom mi je pismu postavljeno pitanje što mislim o našem Epidauru, o Eskulapovoj zmiji i kakvih se spomena starine ondje može vidjeti. Na to ću onda odgovoriti redom; ali prvo moram priznati da se jedva držim dostojnim javne preporuke tako istaknuta čovjeka. Svejedno, namamljen njegovim ugledom i prosudbom (jer ni u mene nutrina nije kamen), prepustit ću se toj pohvali, po uzoru na Demostena, koji je smatrao da nijedno izlaganje nije čovjeku draže od onoga u kojem čuje kako ga otvoreno hvale; pa i Hektor kod Nevija kaže da je najizdašnija pohvala upravo ona koja stiže od valjana čovjeka.

Postoje na Peloponezu dva Epidaura, po Ptolemejevu svjedočanstvu, jedan smješten u Lakonskom zaljevu, gleda prema otoku Kalauriji, slavnom po Demostenovu svršetku, drugi u Saronskom zaljevu, u smjeru Megare i EGINE. Za treći čitamo da je u Iliriku, ne samo prema Pliniju i Hirciju nego i prema Jeronimu, u *Životu Hilariona iz Tabate*, slavan po zmiji boi; a Lukan kaže »Ilirički Epidaur okrenut prema jonskim valovima«. No, neki nisu sigurni pa stavljaju »Epidamno«, ne »Epidaur«, kao i u onom slučaju kod Vergilija: »Epir lovorike elidskih kobila«.¹

¹ *Epir... elidskih kobila*: nije posve jasno na što Clario misli. Pretpostavljam da je stih iz Vergilijevih *Georgika* primjer filološke dvojbe: jedni autori javljaju da su peloponeski grad i pokrajina Elida u Ahaji, drugi u Arkadiji.

anceps reponunt, quale illud Vergilianum: »Eliadum palmas Epiros equarum«. ⁹ Illa uero Peloponnesiaca, quae Isthmo propinquior est, longe hac nostra clarior uel aede uel serpente medici numinis, cuius mythicam conferunt rationem Macrobius, mihi gentilis, et Fulgentius. ¹⁰ Eandem quoque Plinius fatidico Aesculapii templo reponit insignem ac inde Romanis peste laborantibus labitur in urbem specie serpentis fatale remedium. ¹¹ Laconicum uero nonnulli Lemiram dicunt; ¹² Homerus τὸ ἀμπελόεντ' Ἐπίδαυρον de qua Stephanus Byzantinus, bonus imprimis author, Aesculapium fuisse credit: Ἐπίδαυρος δὲ ἐκαλεῖτο καὶ Μειλισσία καὶ Αἰμηρά διὰ τὸ συνεχῶς αἰμάσσεσθαι τὸν βωμὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ὑπὸ τῶν θυσιῶν. ¹³ His liquet uerbis nostros Liuium, Nasonem, Valerium ¹⁴ de Epidaurō Peloponnesi uel illa Homeri uitifera uel illa Stephani cruenta Aesculapium schemate serpentis Romam uectum, non ab Illyrica uoluisse. Quae quidem Epidaurus (utram duarum, non ausim affirmare) omnium fere orientis ciuitatum uetustissima antequam Moses nasceretur, quo primum Iudaei anno iubelaeum coluerunt, condita fuit, ¹⁵ parum citra primos Aegyptiorum pharaones.

Nostra uero haec, quam Zaptat gentiliter dicunt, nos Rhacusam ueterem, fuit illarum utrisque recentior; olim chersonesus, nunc uero continenti penitus adhaesit. In ea arcus ueteres, sepulchra, spelaea, aquae ductus per saxa salebrosa ¹⁶ et ardua montium scandens ultra uiginti milia passuum diffunditur quo nec ullum magis operosum Frontinus nec uidit nec scripsit. Est illa bona parte pensilis ¹⁷ et

– *Lucanus*: Lucan. 2, 624, ubi hodie *Epidamnos* legunt editores, cum sint libri et editiones uetustiores qui *Epidaurus*, *Epidaurus* praebeant.

⁹ *Eliadum*: Verg. *georg.* 1, 59.

¹⁰ *Macrobius*: *Macr. Sat.* 1, 20; sed Fulgentius de serpente Aesculapii non scripsisse uidetur.

¹¹ *Plinius fatidico*: *Plin. nat.* 4, 9, 18: sinus Saronicus, olim querno nemore redimitus, unde nomen, ita Graecia antiqua appellante quercum; in eo Epidaurum oppidum, Aesculapi delubro celebre... – *fatale remedium*: cf. *Val. Max.* 1, 8, 2.

¹² *Lemiram*: *Plin. nat.* 4, 9, 17: Qui sequitur sinus ad Scyllaeum Argolicus appellatur, traiectu L, idem ambitu CLXII. oppida Boea, Epidaurus Limera cognomine.

¹³ τὸ ἀμπελοεντ' Ἐπίδαυρον: *Hom. Il.* 2, 561, ubi τε καὶ ἀμπελόεντ' Ἐπίδαυρον legitur; Clarius scripsit sic: καὶ τὸ ἀμπελοεντ' ἐπίδαυρον – Ἐπίδαυρος δὲ ἐκαλεῖτο: *Steph. Byz. s. v.* Ἐπίδαυρος (ed. Billerbeck – Zubler II, 152, E 92); Clarius scripsit sic: ἐπίδαυρος δὲ ἐκαλεῖτο μελισσία καὶ αἰμηρά διὰ τὸ συνεχῶς αἰμάσσεσθαι τὸν βωμὸν τοῦ ἀσκληπιοῦ ὑπ' τῶν θυσιῶν.

¹⁴ *Liuium, Nasonem, Valerium*: *Liv.* 10, 47; *Ov. met.* 15, 622–744; *Val. Max.* ut supra.

¹⁵ *uetustissima antequam Moses nasceretur*: cf. *Hier. chron. a. Abr.* 54/55, a. 1588 a. Chr. n. (ed. Pearse 2005).

¹⁶ *per saxa salebrosa*: *Apul. met.* 8, 16: saxa, quae salebrosa semita largiter sumministrabat.

¹⁷ *bona parte pensilis*: *Plin. nat.* 36, 104: sed tum senes aggeris vastum spatium, substructiones Capitolii mirabantur, praeterea cloacas, opus omnium dictu maximum,

Grad na Peloponezu, koji je bliži Istmu, daleko je slaviji od ovog našeg kako po hramu, tako i po zmijski liječničkom božanstvu; mitski razlog za njezinu pojavu navode Makrobije, moj sunarodnjak, i Fulgencije. Isti grad i Plinije opisuje kao istaknut po hramu Eskulapa u kojem se proriče sudbina te je odande Rimljanima, kad ih je mučila kuga, u grad ušao, u liku zmijske, sudbinom određen lijek. Epidaur u Lakoniji pak pojedini nazivaju Limerom, a Homer kaže »Epidaur lozom bogat«; iz njega je, vjeruje Stjepan iz Bizantije, iznimno pouzdan pisac, bio Eskulap: »a zvao se Epidaur i Melisija i Hemera, zato što se neprestano lije krv na žrtveniku Asklepijevu, od žrtava.«² Iz ovih je riječi jasno da su naši autori Livije, Ovidije, Valerije držali kako je iz Epidaura na Peloponezu, bilo onog Homerova bogatog lozom, ili onog Stjepanova krvavog (a ne iz onog ilirskog grada), Eskulap, u liku zmijske, dovezen u Rim. Taj je Epidaur (o kojem se od dvaju radi, ne bih se usudio odrediti) od svih gradova na istoku bio najstariji; osnovan je prije Mojsijeva rođenja, u godini u kojoj su Židovi prvi put slavili jubilej, nešto malo nakon prvih egipatskih faraona.³

A ovaj naš, koji pučki nazivaju Cavtat, a mi Starom Raguzom, bio je noviji od oba spomenuta; nekoć poluotok, sada je potpuno povezan s kopnom. U njemu su stari lukovi, grobovi, špilje, vodovod koji se penje preko krševitih stijena i planinskih vrleti te se proteže na više od dvadeset milja; ništa zahtjevnije od njega nije Frontin ni vidio ni zapisao. Taj je grad dobrim dijelom izgrađen na nadsvođu

² *Hemera... krv na žrtveniku*: Stefan iz Bizantije pokušava objasniti ime Αίμηρά povezujući ga s αίμηρός »okrvavljen«.

³ *prvi put slavili jubilej*: nije jasno otkud Clariju ovakav podatak i na što točno misli. Osnutak Epidaura navodi se u tablicama Euzebijeve *Kronike* koju je preveo Jeronim, ali četiri godine prije Mojsijeva rođenja, a Židovi su godinu jubileja počeli slaviti tek pošto ih je Mojsije doveo u Obećanu zemlju.

rudere complanata ueteri¹⁸ nauigantibusque benigna portu. In medium autem instar Taenariae faucis¹⁹ est uidere specus ingens, altum, fornicatum; conuexo fornicis ferreis annulis pendentibus; uia dehiscens in profundum patorem²⁰ gradatim fertur intus ad aquas quibus, solum specus inundans, ad multa milia passuum subter Epidaurum fertur ambiguus uiarum amfractibus.²¹

Haec sunt, optime pater, quae succisio tempore et strictim²² de postulatis potui colligere amplitudini tuae gratificandi studiosus, alioqui publicis occupatus negotiis, quibus et alter mihi collega longe districtior;²³ ille huius summam senatus gerit a secretis in quibus et ego, ἔσχατος ἀνδρῶν,²⁴ epistolas, quarum magister gero curam, scribendi fungor officio; quod muneris nouus adhuc nuper obiui a lucerna Demosthenis et Ciceronis²⁵ auulsus Rhacusini senatus imperio. Qui quidem et ciues uniuersi sui pridem metropolitae praesentia cassi moerent, et in eo se tamen moerore consolantur spe et uidendi et humiliter amplectendi suum patrem, suum pastorem, de quo magna est omnium ciuium opinio cum scientia tum probitate morum, et longo rerum usu Romae inter principes reipublicae Christianae comparato. His quotidie rationibus accensi et in dies magis inflammantur patres nostri, morum grauitate benigni et faciles,²⁶ pastorem sibi annis parem

subfossis montibus atque, ut paullo ante retulimus, urbe pensili subterque navigata M. Agrippae in aedilitate post consulatum.

¹⁸ *rudere complanata ueteri*: Perotti *Cornucopiae* lib. I epig. 2 (ed. Charlet, II: 82): Plinius: *Complanatae ueteri rudere erant uiae*.

¹⁹ *Taenariae faucis*: cf. Verg. *georg.* 4, 467: *Taenarias etiam fauces, alta ostia Ditis*.

²⁰ *dehiscens in profundum patorem*: cf. *Apul. met.* 1, 19: et iugulo eius vulnus dehiscit in profundum patorem.

²¹ *uiarum amfractibus*: cf. Liv. 33, 1: *hastatos sequentes procul anfractus viarum vallesque interiectae occulebant*; Coripp. *Ioh.* 4, 606-607: *non Labyrinthis Minoia cura latebris / flexerat ancipites tantis anfractibus orbes*.

²² *succisio tempore*: cf. Cic. *leg.* 1, 3, 9: *subsiciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior*; Plin. *nat. praef.*: *aliquid subsicivi temporis*; et alibi – *strictim*: cf. Varro *ling.* 9: *haec nunc strictim dicta, apertiora fient infra*; Cic. *Cluent.* 10, 29: *breviter strictimque dicere*.

²³ *districtior*: Cic. *ad Q. fr.* 2, 16: *numquam me a causis et iudiciis districtiorem fuisse*.

²⁴ ἔσχατος ἀνδρῶν: cf. Hom. *Od.* 1, 23: *Αἰθίοπας τοὶ διχθὰ δεδαΐαται, ἔσχατοι ἀνδρῶν*.

²⁵ *a lucerna Demosthenis*: cf. Plu. *Dem.* 8.

²⁶ *magna est... opinio*: Cic. *fam.* 1, 7, 9: *Magna est hominum opinio de te – probitate morum*: Plin. *epist.* 6, 21, 3: *Nescio an noris hominem, quamquam nosse debes; est enim probitate morum, ingenii elegantia, operum varietate monstrabilis. – accensi et in dies magis inflammantur*: cf. Sall. *Catil.* 20: *Ceterum mihi in dies magis animus accenditur – morum grauitate benigni et faciles*: Tac. *ann.* 16: *Cassius opibus vetustis et grauitate morum, Silanus claritudine generis et modesta iuuenta praecellebant*; Hist. Aug. *Claud.* 13: *Ipse Claudius insignis morum grauitate, insignis vita singulari et unica castimonia. – benigni et faciles*: cf. Cic. *Balb.* 16: *Comes benigni, faciles, suaves homines esse dicuntur*.

i tlo je popunjeno starim građevnim materijalom, a moreplovcima je dobrodošla luka. U sredini se pak poput Tenarskog ždrijela može vidjeti golema špilja, visoka, sa svodovima;⁴ sa stropa svoda vise željezni prstenovi; put koji se otvara u duboko grotlo vodi postupno unutra do voda kojima, natapajući tlo špilje, biva nošen mnogo milja ispod Epidaura zapletanim vijuganjem putova.⁵

Toliko sam, časni oče, u slobodno vrijeme i ukratko uspio što se tiče tvog zahtjeva prikupiti, u želji da udovoljim Tvojim Veličajnosti, a inače zauzet javnim poslovima; zbog njih je i moj drugi kolega još silno zauzetiji; on vodi najvažnije tajničke aktivnosti ovog senata, gdje i ja, »posljednji među ljudima«, vršim službu sastavljanja dopisa za koje se kao magistar brinem.⁶ Tu sam dužnost, kao još novak, tek nedavno preuzeo, otrgnut od noćne svjetiljke Demostena i Cicerona po nalogu dubrovačkog Senata. Oni pak, zajedno sa svim svojim građanima, već odavno tuguju što su lišeni nazočnosti metropolita, a u toj se boli ipak tješe nadom da će moći vidjeti i ponizno zagrliti svoga oca, svoga pastira, koji uživa silan ugled među svim građanima kako zbog znanja, tako i zbog valjanosti karaktera te obilna iskustva pribavljenog u Rimu među prvacima kršćanske države. Ovakvim razmišljanjima svakodnevno grijani, iz dana u dan bukne sve više naši oci, ozbiljnošću svojih značaja dobrohotni i pristupačni, da ugledaju pastira sebi

⁴ *golema špilja*: špilja Šipun na sjeveroistočnom dijelu poluotoka Rat u Cavtatu.

⁵ *put... vijuganjem putova*: rečenica u izvorniku nejasna, obilježena stilski nespretnim ponavljanjima (uia... fertur... ad aquas quibus... inundans ad multa milia... fertur... uiarum amfractibus).

⁶ *kao magistar*: Clario svoju dužnost kancelara naziva antičkim terminom za careva privatnog tajnika *magister ab epistulis*.

uidere, sanctitate et doctrina priorem²⁷ desiderant, optant, et cupiunt; qui nihil minus ferunt quam eorum nequitiam qui religionem profitentur, non inscii quibus moribus, qua doctrina ecclesia Rhacusina in multis emendari digna fulcietur, et cuius pastoris exemplo; quod si nobis (ut fore speramus) propediem contigerit, tunc ipsi fatebimur Cadmum non Phoenicia,²⁸ non Graecia, sed ab urbe Latia ad Illyrios, non barbaram, sed urbanam gentem penetrasse.²⁹ Quod autem ad me spectat, omnem operam meam et diligentiam pro reuerendissima dominatione uestra me nauaturum semper polliceor.

Rhacusii die XV. Octobris MDV.

Daniel Clarius Parmensis reuerendissimae dominationis uestrae seruus humilis

²⁷ *parem...priorem*: cf. Lucan. 1, 125–126: Nec quemquam iam ferre potest Caesarve priorem, / Pompeiusve parem.

²⁸ *Cadmum non Phoenicia*: cf. Hdt. 5, 58.

²⁹ *ad Illyrios... penetrasse*: cf. Liv. 9, 36: Usque ad Camertes Umbros penetrasse dicuntur.

jednakog godina, svetošću i učenošću naprednijeg, to čeznu, žude i žele; ništa im nije teže podnijeti od zloće onih koji ispovijedaju vjeru; dobro znaju kakvim će značajem, kakvom će učenošću dubrovačka Crkva, u kojoj mnogo toga valja popraviti, biti poduprta, i kakvog pastira primjerom; ako nam se to (kao što će, nadamo se, i biti) ubrzo dogodi, tada ćemo i sami priznati da Kadmo nije došao iz Fenicije niti iz Grčke, već iz grada u Laciju, k Ilirima, ne barbarskome, već gradskome rodu. Što se pak mene tiče, zavjetujem se da ću do vijeka usmjeravati svu svoju djelatnost i usrdnost na korist veleštovanome Vašem Gospodstvu.

U Dubrovniku, 15. listopada 1505.

Daniele Clario iz Parme, Vašeg veleštovanog Gospodstva sluga ponizni.

Neven Jovanović

A LETTER OF DANIELE CLARIO TO THE ARCHBISHOP
OF DUBROVNIK ABOUT EPIDAURUS (1505)

I describe, interpret, and publish a letter in Latin sent by Daniele Clario, a teacher and chancellor in Dubrovnik, to Giuliano Maffei, archbishop of Dubrovnik. The letter was sent from Dubrovnik, most probably to Rome, on 15 October 1505. It is preserved in autograph as part of a manuscript codex in the Vatican Library, Ott. lat. 707 (ff. 234–239; a digital facsimile of the codex is accessible on the Internet).

Daniele Clario was born in Parma around 1457. From 1485 to 1505 he was a teacher at the Dubrovnik communal school; from 1505 to 1522 he served as chancellor and notary of the Republic of Dubrovnik. His will was composed in 1517 and opened on 6 October 1523, a day after his death.

The history of Dubrovnik remembers Clario as the addressee of several letters by Aldo Manuzio, four of them printed in Manuzio's editions of Aristophanes (1498), *Poetae Christiani veteres* I (1501) and II (1502), Demosthenes and Libanius (1504). Clario sent four private letters to Manuzio (two in 1500, one undated, one in 1510); the 1510 letter indicates that Clario functioned as Manuzio's commercial agent in Dubrovnik.

I present an overview of research on Clario from 1791 to 2017. A number of scholars, especially Nolhac (1888), Jireček (1897, 1903) and Torbarina (1931), published valuable information about and interpretations of Clario and his activity. However, nowhere was the teacher from Parma the main topic of research.

The recipient of Clario's letter, Giuliano Maffei from Volterra (1434–1510), became the archbishop of Dubrovnik in March or April 1505. He never visited his archdiocese. The letter refers to Sigismondo de' Conti from Foligno (1432–1512), who appreciated the style of Clario's previous letter, written in the name of the Dubrovnik Senate; de' Conti was the secretary of Pope Julius II. The other person mentioned (but not named) in the letter as Clario's colleague must have been Girolamo Sfondrati, chancellor of Dubrovnik 1494–1525.

Clario's letter to Maffei from October 1505 answers the archbishop's question put forward in a letter from September 1505 on the relationship between Dubrovnik and ancient Epidaurus and Aesculapius. Clario claims that there were three cities named Epidaurus: two in the Peloponnese, the third in Illyricum. From one of the Peloponnesian Epidauruses originated the Aesculapian snake that was brought to Rome during a plague epidemic. The Illyrian Epidaurus is in Clario's days called Cavtat, or Old Ragusa. Clario briefly describes the city's sights and traces of antiquity, mentioning arches, tombs, caves (especially Šipun Cave, although Clario does not mention its name), the aqueduct (in Konavle), the old building material used as landfill, and the port.

Sources for knowledge about antiquity used in Clario's letter are ancient lives of Demosthenes (published by Manuzio in 1504), Ptolemaeus, Pliny's *Natural History*, Jerome's *Life of Hilarion*, Lucan (in Lucan 2, 624 Clario reads *Epidaurus in undas*, a reading attractive to the local Dalmatian tradition, but rejected by Sulpicio da Veroli in 1493 and later by Josse Bade in 1506), Virgil (*georg.* 1, 59 is an example of uncertainty about ancient locations) and of Servius, Macrobius and Fulgentius, Valerius Maximus, Stephanos of Byzantium (published in Greek by Manuzio in 1502), Eusebius of Caesarea, Frontinus, Herodotus. Clario might have found this knowledge in secondary sources, in reference works composed by humanists: Mancinelli's commentary on the *Georgics*, *Italia illustrata* and *Roma triumphans* of Flavio Biondo, *Supplementum Chronicarum* by Giacomo Filippo Foresti of Bergamo, Calepinus, Tortelli's *De orthographia*.

The letter is a contribution to the topic of the ancient past of Dubrovnik. Similar works by authors connected with Dubrovnik came mostly later: the epic *De Epidauru* by Ilija Crijević (between 1504 and March 1506) and Crijević's funeral orations for Junije Sorkočević (1509), for Orsat Gučetić (1514); a speech attributed to the archbishop of Durrës, Pal Engjëlli, in *De vita et gestis Scanderbegi* by Marino Barlezio (1508–1510); a description of Dubrovnik in *De situ orae Illyrici* by Palladio Fosco (before 1509, published in 1540); and the *Commentariolus de origine et incremento urbis Rhacusanae* (1520–1525) by Ludovik Crijević Tubero. Prior to Clario's letter, but in his lifetime, the connection of Dubrovnik and Epidaurus was stated only in general reference works by Tortelli (1471), Calepinus (1502), and Foresti (1485, revised edition 1503). Clario refutes local claims made two generations earlier (around 1440), by Nicolaus de la Ciria and Philippus de Diversis, that Aesculapius comes from the Epidaurus near Dubrovnik. These claims were previously rejected by the pilgrim Felix Fabri (*Evagatorium*, finished in 1483 but published only in 1843–1849) and, implicitly, by the historian Marcantonio Sabellico (*Enneades ab orbe condito*, 1498). Clario's refutation is the first written by an author active in Dubrovnik. Knowledge collected by Clario is encountered also in some of the later works mentioned above (by Manuzio, Ilija Crijević, Palladio Fosco, and Ludovik Crijević Tubero).

Clario's letter is written in the careful and cultivated style of Renaissance humanism. It uses uncommon Latin metaphors which suggest intensive study of Cicero, Quintilian, Persius, Apuleius, Sallust, Pliny the Younger, Tacitus, and Lucan – but also familiarity with contemporary authors (Clario makes linguistic choices similar to Manetti's, Boccaccio's, Beroaldo's) and thesauri (Perotti's *Cornucopiae*). Clario demonstrates his competence in Greek, citing Homer and Stephanus in original, but also adapting a Homeric expression. The chancellor formulated the important messages of the letter – an invitation to the new archbishop to come to Dubrovnik, joined to a presentation of its patriciate as a pious and cultured elite – in complex Latin periodic sentences.

The letter is thus, in its content and in its form, simultaneously a private exchange between Renaissance humanists and a move by the city-state in the political game of self-definition and self-presentation.

Keywords: Dubrovnik, Epidaurus, Cavtat, Konavle, Giuliano Maffei, Daniele Clario, Renaissance humanism, reception of antiquity